

Holme Ådal

1700-tallet at anskue hedebruget som utidssvarende. Dette kombineret med en befolkningstilvækst og at heden blev mere og mere forarmet betød, at man begyndte at overveje nye anvendelsesmuligheder for hedearealerne.

Befolkningstilvæksten medførte, at flere ikke kunne få adgang til engene og derfor måtte bosætte sig længere ude på heden. Ved at opdyrke heden og begynde at tilføre mergel i løbet af 1800-tallet blev der skabt mulighed for flere landbrugsbedrifter på heden. I Starup dukkede gårde som eksempelvis Pedersminde i Vestterp, Hedegård og Linelund i Sdr. Starup samt Sønderis i Galstho op i denne periode. Manglen på engarealer betød dog, at de første generationer af hedeboender uden engarealer var væsentligt fattigere end de gamle bønder, der boede på hedegårde med betydelige engarealer til.

Tankerne om selvstyre og demokrati medførte i mange lande en nationalfølelse. I denne tankegang kunne opdyrkningen af hederne bruges som et fælles nationalt projekt for det enkelte land. I Danmark betød tabet af Sønderjylland en forøget interesse for hedens opdyrkning og som et slags fælles politisk, national projekt gik man i gang med arbejdet under slagordene "Hvad udad tabes, skal indad vindes" (det betyder ikke, at det var staten, der stod i spidsen for hedeopdyrkningen, det var derimod private, der sammen med Hede-selskabet fik opdyrket heden, men disse private mennesker opfattede det alle som et fælles anliggende, og den der havde evnerne, var også forpligtiget overfor sit fædreland til at virke for det)

Forandringer er til at få øje på. Transformationen fra den fattige hede til agerjord og plantager med rekreative områder har stadigvæk stor betydning for sognet.

Selvom de mange arbejdspladser, der tidligere var tilknyttet til landbruget og plantagerne, mange steder er nedlagt, så har plantagerne og naturen en stor tiltrækningskraft på turister, der hvert år ferierer i nærheden af dem.

I dag er opfattelsen af sognets arealer præget af vor naturopfattelse, som går i retningen af genskabelse af slyngende åløb, søområder og moser. Eksempelvis befinder de danske plantager sig i en situation, hvor økonomi, klima og bæredygtighed er faktorer, der har afgørende betydning for fremtidens skovdrift. Det vil medføre, at den klassiske plantage med det udseende vi kender i dag - den store mørkegrønne nåleskov med snorlige rækker af høje engeletræer, om få år vil være en saga blot. Man vil i fremtiden opleve helt anderledes, åbne skovområder med en mangfoldighed af træsorter, som leder tankerne hen på fortidens skovlandskab.

følge "Kyst-til-kyst stien" eller de røde og gule naturvandrestier langs åen.

Terræn: Trampestier

Naturen

Starup sogn var tidligere et udpræget hedesogn. Hedelandskabet bredte sig for ca. 6000 år siden, da mennesket begyndte at bearbejde naturen. Ved den såkaldte svedjebrug foretog man afbrændinger af skov, opdyrkede jorden, indtil den var udpint, og udbyttet var for lavt. Herefter brændte man et nyt stykke skov mens det gamle areal blev til hede. Hedelandskabet forsvandt i tiden fra anden halvdel af 1700-tallet til omkring 1950'erne som et resultat af omlægningen til ager- og skovbrug, hvilket også var tilfældet i Starup.

Hedelandskabet i Starup sogn lagde beslag på størstedelen af det samlede areal, men åerne var dog det vigtigste element. Det næringsrige åvand tilførte engene så meget næring, at engene kunne leverer en større mængde græs, der kunne bruges til vinterfoder. Heden var nok det største element i landskabet, men åen og engene var derimod det vigtigste i hedebondens driftsøkonomi. I engene kunne man altså hente fodret til opfødning af studene, der var hedebondens vigtigste landbrugsprodukt. Kreaturenes gødning kunne bruges på de opdyrkede hedearealer/agerjorden, og derfor var det altid engenes størrelse, der var determinerende for bondens økonomi. En bedre eng gav mere græs og hø, hvilket medførte muligheden for større kreaturhold, som igen medførte muligheden for at gøde og drive et større agerbrug - heraf kommer ordsproget, at: "Engen er agers moder" Agerbruget på hederne var derfor aldrig større end, at der kunne tilføres tilstrækkeligt med kreaturgødning, så et rimeligt høstudbytte kunne opnås. Engenes vigtighed betød også, at landsbyerne altid lå langs åerne. Derfor ser man altid, at der langs åen ligger gamle gårde/små landsbyer, og på den anden side af åerne ligger så hedearealerne. Eksempelvis på Hesselhogård, Ågård og Tofterupgård, ser vi, hvordan den store lade vender ned mod engene, og modsat ligger agerjorden og den store hede.

Pga sit enorme areal var heden et ressourceforråd, hvorfra bønderne hentede bl.a. tørv og plantedele, der kunne bruges som byggemateriale, gødningstræk og foder. Som byggemateriale var hedetørvne særdeles anvendelige til at lukke mønningen på stråtaget og til at isolerer væggene (fra ydersiden om vinteren). Yderligere kunne lyngtørv bruges til at bygge indhegninger af, og endda simple hytters sider blev opbygget af tørvne. Desuden blev tørvne brugt som brændsel.

Endelig kunne heden levere vinterfoder til særligt fårene. Ved at afbrænde heden kom der friske skud, som fårene kunne leve af, og om vinteren blev lyngen blandet op med høet, der således kunne strække længere.

Hermed var heden et udmærket supplement til gårdens drift, men det var dog meget ressourcekrævende. Derfor begyndte man i

om ugen. Dette blev dog udvidet omkring 1880 til daglige postgange, men først i 1890 blev det almindeligt med daglig ombæring til samtlige husstande. Postvæsnet skulle imidlertid have en forbindelse mellem Varde og Kolding, og til dette brugte de efter sigende vejen, der i dag løber langs Holme ås nordside. Desuden blev vejen brugt om søndagen af kirkegængerne fra den østlige del af sognet. Yderligere gik der en vej øst ud af sognet, hvor Risbølvej forløber i dag. Vejen kaldtes dengang for Grydevejen, fordi pottemændene benyttede den, når de skulle til Fyn og sælge potter.

10 Hyttebyen

I takt med den reviderede ferielovgivning i 1953, velstandsstigningen, udviklingen af bilismen og et udbygget vejnet fik flere og flere danskere mulighed for at holde ferie, og ferieindustrien udviklede sig kraftigt efter 2. Verdenskrig. I 1980'erne nedsatte Borgerforeningen en arbejdsgruppe, der skulle udvikle og gennemføre ideen omkring et ferieprojekt i byen. Første opgave var at finde velegnede arealer. Engen og landbrugsarealerne nord for åen og vest for jernbanen var perfekte til formålet. Borgerforeningen købte i 1984 arealerne, ligesom man erhvervede grundene fra den tidligere Seebergs Møbelfabrik af Helle Kommune. Købet af arealerne blev givet på særdeles favorable vilkår for Borgerforeningen. Herefter skulle Helle Kommune indarbejde projektet i deres lokalplan, hvorefter planerne skulle godkendes af stat og amt. Fredningsmyndighederne skulle dog først forarbejdes, inden de ville godkende projektet. I april 1991 kunne projektet starte op. Lokalplanen gav lov til at lave 21 fiskehytter, 12 campinghytter, 10 kolonihaver og 20 telt-slagningenheder. Salget af hytterne gik i gang, og man kunne opføre fælleshuset og realisere projektet i løbet af 1991. Tanken var, at efterhånden som hyttebyen voksede sig større, kunne man udbygge fælleshuset, men i stedet for valgte en del ejere at indlægge bad og køkken i deres egne huse. Ligeledes valgte man ret hurtigt at ændre de planlagte 12 camping hytter til kolonihaver. Hytter, der var opført med status af kolonihavehuse, måtte bygges op til 35m², og man havde selv mulighed for at bestemme udformningen. Dog var husets placering forudbestemt, ligesom bygherren skulle male husene i en bestemt farveskala og lægge tagpap på taget.

I dag drives hyttebyen af en grundejerforening, der i samarbejde med Borgerforeningen er ansvarlig for drift og vedligeholdelse. I dag består hyttebyen af 27 grunde. Et særdeles flot projekt, der blev realiseret vha. lokale kræfter, uden man fik en krone i støtte udefra.

Rutebeskrivelse:

Turene langs Holme å kan kombineres på utallige måder. Derfor er der ikke beskrevet nogen specifik rutebeskrivelse her. Man kan evt.

etablerede den kendte "Kyst-til-Kyst sti". Åen har et karakteristisk meanderløb, og ådalen har forholdsvis stejle skrænter. Engene langs åen er primært ukultiveret og præges af mange vandvæld. Strømmen i åen er de fleste steder så stærk, at bunden holdes ren. Langs åen er der mulighed for at se oddere og bævere. Ligeledes findes der en del isfugle i området. Flere steder findes den sjældne maj-gøgeurt. Navnet skyldes, at gøgeurten blomstrer, når gøgen er kommet til landet.

8 Inddrivningsfolden

I 1600-tallet oplevede Hærvejen sin storhedstid som befordringsvej i forbindelse med studehandlen til Nordtyskland og de nederlandske områder. Denne studehandel fortsatte frem til 1800-tallet, hvor handlen ophørte. Starups beliggenhed ved den store midtjyske studevej fra Holstebro over Foldingbro til Husum betød, at der tidligere kom en del studeprangere forbi området - bl.a. er det sandsynligt, at studene fra herregårdene ved Varde blev drevet igennem Starup, desuden har sognets bønder selv opfedet stude. De fugtige enge langs Holme Å sikrede foder til studene, og det er også her vi finder spor af studedriften i form af en gammel inddrivningsfold. Det er muligt, at studene i perioder har græsset i engene syd for Starup, inden de blev drevet sammen i folden. Det er dog langt fra sikkert, at folden har været anvendt til stude, størrelsen kunne tyde på, at folden mere har været anvendt som en fårefold. Fårene har sommeren igennem græsset på sognets hedearealer i udkanten af agerjorden, hvor en hyredreng har holdt opsyn med dem, men til middag og om natten er fårene blevet drevet sammen i folden. Når efteråret kom, blev alt gødningen fra fårefolden solgt til højstbydende, eller bønderne brugte det selv. Det kan dog undre, at folden ligge ved engen og ikke på heden, hvor fårene skulle græsse. Fra gamle kort ved vi, at der tidligere fandtes en inddrivningsfold på de fællesejede hedearealer, hvor Torvevænget ligger i dag. Hvorvidt der er tale om en fårefold eller en studefold, ved vi ikke. I dag er der kun en rest tilbage af folden, og de skriftlige kilder hjælper os ikke. Vi ved dog, at Faldhøje i slutningen af 1800-tallet havde 105 får, hvis efterladenskaber ejerne blandede op med mosejord og kørte på markerne som gødning.

9 Postvejen.

Langs med åerne gik der tidligere vejforløb, der forbandt de få vadesteder og broer, over åen samt de små landsbyer der tidligere lå ned til åen. Sognets beliggenhed med de store hedearealer omkring betød, at kontakten med omverdenen var begrænset. I midten af 1800-tallet kom posten fra Varde én gang

1 Baldersbæk Plantage

I tiden frem mod år 1900 anlagde velhavende mennesker fra især København en lang række plantager på den jyske hede. Disse københavnere ville sammen med Hedeselskabet gøre en indsats for fædrelandet, skabe nye arbejdspladser på heden, ændre kulturlandskabet og give sig selv en række herlighedsværdier. Midt i de nyanlagte plantager byggede man smukke landsteder og anlagde smukke lystanlæg. Baldersbæk er et eksempel herpå.

Plantagen er en af de største, der findes i området og blev anlagt af Holger Petersen, som var idémand og initiativtager til københavnnerplantagerne i 1890'erne. Han lod opføre "Slottet" og anlagde en lystskov i 1910. Slottet blev opført som en kopi af Frederiksdal slot med Bernhard- og Valdemar Ingemann som arkitekter og ligger i et meget smukt naturområde. Hele anlægget blev formet af landets førende havearkitekt, Københavns stadsarkitekt Erik Erstad-Jørgensen. Den blev anlagt med opstemmede søer, stier, hytter, statuer og springvand i tidens stil. Hele anlægget var præget af den nyromantiske ånd. Som et modtræk mod fornuftsdyrkelsen fat-tede romantikkens kunstnere interesse for sagnhistorier, oldtiden og middelalderen. I denne ånd rejste egnens befolkning i 1926 en stendysse tæt på Baldersbæk som en hyldest og tak til Holger Petersen for hans store indsats for området. Området er offentligt tilgængeligt. (Der findes uddybende information, toilet, og bord-bænkesæt i området til fri afbenyttelse.)

2 Skovende Plantage

I 1899 blev A/S Skovende-Starup Plantage stiftet. Ejeren af Skovende Plantagegård, Peder Laurids Hundebøl, arbejdede ihærdigt på, at gårdens store hedearealer skulle tilplantes og oprettes som en plantage. Ejendommen var dengang på 279 tdr. land, og med de eksisterende bygninger kostede den 6000 kr. Stifterens søn og sønnesøn blev efterfølgende ansat som plantører og sørgede for, at de store hedearealer blev tilplantet. I gennem mange år led plantagen under store økonomiske vanskeligheder og stor udskiftning i be-

styrelsen. Flere gange blev det besluttet på generalforsamlingen at sætte plantagen til salg, men på grund af manglende køber og vha. billige lån fra Starup Plantage undgik man dette. Under 2. verdenskrig blev der foretaget en kraftig hugst i plantagen af værnemagten. Rundt i skoven blev der anlagt øvelsesserræn mm. Således anlagde den tyske værnemagt forsvarsstillinger øst for Skovende Hedegård mellem Langmosen og Gl. Starupvej. Her blev der gravet løbegange, skydestillinger og en carmoufleret kommandocentral med udsigt over ådalen. Nord herfor blev der anlagt en række bunkers med sove og opholdsrum for 12 mand. De nordligste bunkers blev brugt til ammunitionsdepot. Alle bunkers var kvadratiske, nedgravede og med en overbygning af granstammer, ris og græstøv. Adressen var Feldpostnr. 29911A. På det flade hedeareal øst for Skovende Hedegård blev der anlagt en stor skydebane, hvor de tyske soldater trænede i skarpskydning ved at skyde efter forskellige mål opstillet i Skovende Plantages sydøstlige hjørne – altså man skød tværs over Skovendevej, som blev spærret, når tyskerne holdt skydeøvelser. I 1950 fik Skovende Plantage udbetalt krigsskadeerstatning. Dette sammenholdt med øgede indtægter ved salget af træ efter en storm i 1952 samt salget af engparceller til anlæggelse af Hesselho Fiskeri medførte, at plantagens økonomi blev væsentligt forbedret. Plantagen ejes stadigvæk af aktieselskabet og drives ved hjælp fra HedeDanmark.

3 Faldhøje Plantage

Tilbage i 1700-tallet fandtes der to tæt beliggende gårde i Skovende, der hvor Faldhøje ligger i dag. I midten af 1800-tallet blev den vestre af Skovendegårdene flyttet ud og nyopført der hvor Skovende plantagegård ligger i dag. Den Østre Skovendegård blev sidenhen omdøbt til Faldhøje efter de gamle kæmpehøje, der ligger på dens arealer. Faldhøje blev i 1910 delvis udstykket, og et stort hedeareal blev købt af en københavnner, der her ønskede at opdyrke og tilplante hede. Københavneren døde dog allerede 2 år efter, hvorpå gården og det store hedeareal blev købt af godsejer Nørgaard fra Ry Nørskov. Denne fik tilplantet en større del af arealet, men i 1921 solgte han til et konsortium fra Esbjerg. Konsortiet solgte i 1936 til Claus Sørensen fra Esbjerg. Claus Sørensen var en succesrig fisker og fabrikant, der interesserede sig meget for jagt. Derfor købte han i 1936 gården Faldhøje på 600 tdr. land med det formål at bruge ejendommen som feriebolig i forbindelse med jagt. Krigens benzinrationering satte dog en stopper for at tage fra Esbjerg til Faldhøje. Under krigen lejede Claus Sørensen derfor jagten i Ho Plantage. Her blev hans interesse for jagt på kron dyr skabt, hvilket resulterede i, at han i 1950 indhegnede en del af heden og plantagen på Faldhøje, og der blev udsat råvildt. Indhegningen blev udvidet i 1960'erne, og man fik efterhånden opbygget en bestand af såvel råvildt som kronvildt, ligesom man også havde en indhegning til vildsvin. Et ferieophold på Faldhøje var så attraktivt, at der meget sjældent var afbud,

når der blev inviteret. Eksempelvis begyndte kongefamilien også at besøge stedet for at nyde naturen og jagten. Claus Sørensens arvinger solgte Faldhøje til fabrikant Bitten Clausen, Danfoss, hvis familie stadig ejer den store jagtejendom.

4 Festpladsen

Festpladsen i Skovende Plantage blev anlagt i 1901, hvor der bevilligedes 20 kr. til anlæggelsen. Det blev et stort mødested og samlingspunkt for Starups Sogns befolkning, og indre mission i Starup holdt søndagsskole her. Indre Mission var kommet til Danmark i 1861, hvor både præster og lægfolk håbede på en vækkelse for en dybere tro. Disse vækkelser kunne ikke rummes i folkekirken, og derfor opførte man missionshuse. Da Starup Sogn endnu ikke havde et missionshus, kunne festpladsen anvendes til dette formål. I skovens protokol kan man læse, hvordan bestyrelsen pålagde plantøren at hente forskellige præster som talere til stedet - entreen var 20 øre. Desuden kan man læse, hvordan der kom folk fra Klink og Hejnsvig til disse møder. Dette skyldtes muligvis, at Hejnsvig og Vorbasse altid har haft en meget stærk indre mission. Sognets ældre mindes, hvordan det var en stor begivenhed med disse møder, og at man aftenen før møderne gik ned på voldene og hældte kogende vand ud over dem for at få myrerne til at forsvinde. I 1945 kan man se på landkortet, at der er plantet gran på arealet – så på det tidspunkt må man altså ikke have brugt det mere. I forbindelse med oprydning af området efter orkanen i 1999 valgte man at lade festpladsen reetablere. (Se uddybende information ved standen på festpladsen)

5 Teglstensovnene

Tidligere blev der brændt teglsten flere steder i sognet, men de fleste blev brændt i Hesselho. Tegloven i Hesselho kunne rumme ca. 8000 sten ad gangen, og der brændtes to ovnfulde hver sommer. Selvom produktionen var begrænset, blev der dog brændt så mange teglsten, at de kunne sælges vidt omkring under navnet "Hesselhoteglsten". Ofte kom der folk fra Grindsted egnen for at købe mursten. Når stenene var så populære, skyldtes det, at leret var af en særdeles god kvalitet, og man var meget omhyggelig med at forme stenene. I svinget mellem Holmeåvej og Hovborgvej ligger den store lergrav, hvorfra leret blev hentet. På en ælteplads i nærheden blev leret omhyggeligt æltet vha. heste eller stude, for det kom på strygebordet. Her slog stenstrygeren leret i formen, hvorefter stenen blev lagt i engen til lufttørring. Mens stenene lå og tørrede, blev de glattet med en kniv, så de fik pæne, skarpe kanter. Til brændingen brugte man store mængder sort klyne.

Hvis de rette forhold var til stede, skulle der bruges ca. 1000 klyner til 1000 mursten. For at stenene blev rigtig hårdtbrændte var det vigtigt at lede ilden korrekt igennem tegloven – hvilket krævede stor fagkendskab. Når brændingen var overstået, blev der festet på engen ved tegloven, drukket punch, danset og fortalt historier. De sidste teglsten blev brændt i sognet i 1928, herefter gik man over til maskinfremstillede sten. (Der er ikke offentlig adgang til teglstensovnene og lergraven).

6 Engvandingsanlæg

Siden landbrugets indførelse i Europa for 5-6000 år siden har det været nødvendigt med vinterfoder til dyrene. Selv i enge, hvor man ikke kunne køre, blev høet slået og bragt op på bærestænger eller slæder. Hedeselskabet begyndte i 1866 at grave engvandingskanaler, der øgede høudbyttet, der igen øgede gødningen til markerne, og engene er således et kulturlandskab skabt af menneskers forsøg på at skaffe føde. Hedeselskabet var i perioden fra 1866 til 1920 - involveret i 109 engvandingskanaler, heraf var 39 i Ribe Amt. Langs Holme Å findes resterne af engvandingskanalerne, der primært blev anlagt i slutningen af 1800-tallet. Med passende mellemrum etablerede man stemmeværker, og ved hjælp af Hedeselskabets konsulenter blev der gravet landgrøfter, som var gravet ved overgangen mellem engjorden og foden af ådalens skrænt. Vinkelret på landgrøften blev der anlagt et system af kanaler, således at man kunne overrisle engparcellerne efter behov. Alene i Starup Sogn var der mindst 9 stemmeværker til engvandingsanlæg. Der var klare regler for, hvornår de enkelte gårde havde rådighed over vandingen, og hvem der skulle stå for kanalernes vedligehold. Efter en opblomstring i 1920'erne forsvandt alle engvandingsystemer, bl.a. fordi roer vandt indpas som landmændenes foretrukne vinterfoder. De sidste engvandingsanlæg blev nedlagt i 1960'erne. (Se uddybende information herom på standen langs "Kyst - til kyst stien").

7 Ådalen og fredningen

Holme ådal blev dannet ved den sidste istid for ca. 16.000 år siden. Ådalen blev skabt af smeltevandsfloder under istiden omgivet af de sandede hedearealer, der blev dannet af den næstsidste istid for over 100.000 år siden. I 1970 blev der udarbejdet en "General landskabsplan for Ribe amt", hvori man gjorde opmærksom på, at arealerne langs Holme Å burde naturbeskyttes. Kort efter ønskede ejerne af Faldhøje Plantage at anlægge et åledambrug i engen, hvor Hovborgvej krydser åen. Dette satte skub i fredningssagerne. Arealerne langs åen blev fredet, og man

BAGSIDE MED KORT LOGOER OG TEKST

Lorem ipsum dolor sit amet, consectetur adipiscing elit. Quisque vehicula viverra leo, id hendrerit urna luctus vitae. Integer consectetur justo sit amet auctor pharetra